

FIGYELŐ

Kosáry Domokos:

MAGYARORSZÁG A 17–18. SZÁZAD FORDULÓJÁN – A RÉGI ÉS ÚJ HATÁRÁN

A konferencián* sokféle témáról hangzottak el különböző – s olykor egymástól eltérő – vélemények. Abban azonban, azt hiszem, minden résztvevő egyetértett, hogy Buda visszavételének 300. évfordulóján nem pusztán és nem is elsősorban egy város vagy vár történetének egy fontos eseményéről emlékeztünk meg itt – bár a helytörténet szintjén ez is érdekes lehet, főleg az ország egykori s utóbb ismét eljövendő fővárosának esetében. Buda visszafoglalása ugyanis, ezen túlmenően, fordulatot jelző, fő eseménye volt a visszafoglaló háborúk egész folyamatának, amelynek eredményeként a régi Magyarország 1699-ig legnagyobb részét, majd 1716–1718 között teljesen felszabadult a török uralom alól. Az, hogy Kara Musztafa nagyvezírnek 1683-ban – Szulejmán szultán 16. század eleji próbálkozásaihoz hasonlóan – megint nem sikerült Bécszet elfoglalnia, sőt súlyos vereséget szenvedett, kedvező alapfeltételt teremtett ugyan az ellentámadáshoz, de magában véve még nem bontotta meg az oszmán birodalom kereteit. Buda viszont a török uralmának a Duna középső medencéjében fő tartópillére volt. Az első olyan központi bázis, amelyet Szulejmán megszerzett volt magának, amikor úgy látta, hogy a közvetlen foglalás ideje végre elérkezett, és amelyre támaszkodva tovább szélesítette magyarországi uralmi rendszerét. Utóbb, a tizenöt éves háború során, a keresztény seregek háromszor (1598, 1602, 1603) is hiába próbálták visszavenni, és minden erőfeszítésük végül is szinte reménytelen, felőrülő küzdelembe torkollott. Sőt az első új kísérlet még 1684-ben sem járt sikerrel. Annál meszebbmenő következménye lett viszont annak, hogy ezt a tartópillért most, 1686-ban, végre sikerült kidönteni.

Az a folyamat, amelynek során a török uralom egykor Budára támaszkodva kiépült, most, Buda felszabadítása után, visszafelé zajlott le, gyorsított ütemben. Sőt egyidőre úgy tűnt, hogy délen a balkáni népek emancipálódására is mindjárt sor kerülhet. Ez ugyan akkoriban nem járt tartós sikerrel, de lehetősége ezután mindenképpen jobban adva volt. Buda visszavétele tehát jelentős mértékben kihatott nemcsak közvetlenül a régi, soknemzetiségű Magyarország, hanem a Habsburg Monarchia s az egész dunai táj sorsának alakulására. Sőt Voltaire, majd utóbb, jó néhány külföldi, – így francia – történész külön hangsúlyozta e fordulat fontosságát általános európai szempontból is. Nemcsak abban, hogy a sikert végül is nemzetközi összefogás, egy sokban – ha nem is teljesen – közös európai akció tette lehetővé, és hogy igen nagy, lelkes külföldi visszahangja lett, hanem abban is, hogy Magyarország

*Elhangzott 1986. szeptember 4-én, a „Buda, 1686” nemzetközi konferencia zárószavaként.

visszaszerzésével az európai civilizáció területe, maga Európa lett ismét nagyobb. Éppen ezért nyilvánvalóan helyes volt az az elképzelés, hogy Buda visszavételének kihatásait ez a konferencia immár ne pusztán szűkebb magyar szempontból, egy nemzet oldaláról, hanem szélesebb, egyetemes történeti megközelítésből mérlegelje, és hogy a két első előadás (Pach Zsigmond Pál, Köpeczi Béla) a szélesebb nemzetközi gazdasági és politikai összefüggéseket mutassa be.

Annyit tehát minden bizonnyal megállapíthatunk, hogy Buda felszabadítása olyan fontos fordulót jelez Magyarország történetében, amelynél ekkor és itt kell, és nem utóbb, 1711 körül, megvonnunk egy periódus határvonalát. Olyan forduló ez, amellyel egy előző, hosszabb korszak lezárult és amellyel egy új, másik vette kezdetét. Olyan, amelynek elemzése során megpróbálhatjuk – és meg is kell próbálnunk – elkészíteni a 16–17. századi „magyar romlás” időszakának mérlegét, hogy egykorú kifejezéssel éljünk, felmérni az ország egykorú állapotát, és felvázolni az új kiindulás feltételeit, lehetőségeit és mozgásterét. Vajon mi maradt meg a középkori Magyarországból, amely azóta, hogy a 16. század elején a vihar maga alá temette, most úgy bukkant fel újra, megviselten, részekre törve, hogy szinte újból fel kellett fedezni. Legalábbis egykorú tudós szerzők, katolikusok és protestánsok egyaránt, ezt a felmérést, megismertetést érezték sürgős feladataik egyikének, amint arról rövidesen egy egész földrajzi-történeti irodalom tanúskodott. Mi folytatódott, mi fejlődhetett, továbbá mi újulhatott meg? Mi módosult vagy éppen torzult el a megpróbáltatások súlya alatt? S mi veszett el, szakadt meg, tűnt el végleg úgy, hogy emlékét is csak a történettudomány tudja, – ha tudja – felidézni? Egy kissé az is jelkép, ahogy az olasz Marsigli gróf, a császári sereg tudós hajlamú hadmérnök-tábornoka, Buda visszavételekor a 15. századi, híres Corvina Könyvtár maradványait próbálta keresni Mátyás egykori palotájának romjai között.

Történettudományunk az utóbbi évtizedekben jelentős eredményeket ért el, amelyek ezt a mérlegkésztést is elősegítik. Ezek sokban beépültek az új szintézis megfelelő kötetébe, meg az új hadtörténeti összefoglalóba, amely szintén a kutatások mai állását tükrözi. Teendők azonban továbbra is sok maradt. Egyrészt a *belső* viszonyokat illetően, főleg olyan források feltárása és feldolgozása terén, amelyek a népesség, a települési rend alakulását, az egykorú társadalom struktúráját, erőviszonyait világítják meg közelebbről, azzal együtt, hogy ez a társadalom hogyan funkcionált gazdasági, igazgatási, szokásrendi, művelődési stb. szempontból, méghozzá némileg eltérő regionális változatokban az ország különböző részein. A politikai reagálások belső feltételeit is csak ilyen ismeretek birtokában tudjuk meghatározni. Ma már e téren is jóval több információval rendelkezünk, mint száz évvel ezelőtt Acsády Ignác, a 200. évforduló alkalmából megjelent könyvében (Magyarország Budavár visszafoglalása korában, 1886). De még alaposabb, további kutatásokra lenne szükség. Pár évtizeddel ezelőtt Pest megye levéltárának anyagát alaposan átvizsgálva alkalmam volt látni, hogy mennyi olyan helyi részletadatot lehet még napvilágra hozni, amely nagyobb összefüggések felismerését is elősegítheti (Pest megye a kuruckorban, 1965). Mivel pedig a régi, soknemzetiségű Magyarországon nemcsak magyarok éltek, e múlt felmérésében segítségünkre lehetnek a szomszéd nemzetek történészei is, akikkel szakmailag együttműködni – ezt külön hangsúlyozni szeretném – természetesen örömmel készek vagyunk. S itt nemcsak szlo-

vák specialisták kutatásaira gondolunk, hanem például arra is, amit jugoszláv részről Dr. Olga Zirojevic a török közlekedési útvonalokról mondott itt el nekünk.

De bőven van teendők, másrészt, a *külső*, nemzetközi viszonyokat illetően is. A magyar történetírás egyik hibája, korábban, éppen az volt, hogy figyelmét túlságosan a magyar politika és „Bécs”, a Habsburg-hatalom dialógusára, vitáira korlátozta. Nem vette eléggé tekintetbe sem a Habsburg Monarchia komplex, bonyolult mechanizmusát, amelyben az egykorú Magyarországnak is meg kellett a helyét találnia, sem pedig az európai államrendszer működését, a nemzetközi politika ugyancsak igen bonyolult mechanizmusát, mintha Magyarország, a Monarchia egyik országaként, végső fokon nem annak egyik elemeként működött volna. Világosabban, pontosabban kell körvonaloznunk Magyarország helyét és funkcióját a Habsburg Monarchián belül és ezen át Európa rendszerében. Ehhez pedig különösen nagy szükségünk van a külföldi kutatások, munkák figyelembevételére, a hazai és más országbeli szakemberek közti véleménycserére, a kölcsönös tájékozódásra, az újabb eredmények bemutatására, együttes mérlegelésére, a további feladatok kijelölésére. Az ilyen nemzetközi konferenciák, a pusztá megemlékezésen túlmenően, e szempontból különösen hasznosak. S ha a jelen találkozót is joggal tekinthetjük hasznosnak és eredményesnek, abban nem kis része volt külföldi vendégeinknek, akik főleg éppen a nemzetközi politika vonatkozásában számoltak be kutatási eredményeikről. Sok újat hallottunk a német-római birodalom, a Habsburg Monarchia, XIV. Lajos Franciaországa, vagy Lengyelország és Oroszország politikájáról, meg az egykorú magyarországi események külföldi visszhangjáról. A külföldi résztvevők közül itt említhetjük Jean Bérenger (Franciaország), Maria Helena Sanchez Ortega (Spanyolország), von Aretin (NSZK), Peter Broucek (Ausztria), Herbert Langer és Helmut Schnitter (NDK), Zygmunt Abrahamowicz és Mihal Klimecki (Lengyelország), Cvetana Pavlovska (Bulgária), Svetlana Oreshkova (SZU), Matti Lappalainen (Finnország) nevét. Sajnáljuk, hogy Romániát azúttal senki sem képviselte itt. Mindenki hozzájárulását köszönjük és reméljük, hogy ez a szakmai együttműködés a továbbiak során is folytatódni fog.

Természetesen szó esett a tulajdonképpeni, központi témáról, Buda visszavételéről is. Erről Wellmann Imre beszélt, aki ötven évvel ezelőtt, 1936-ban dolgozta át Károlyi Árpádnak e tárgyról 1886-ban közzétett munkáját, és akit most is örömmel üdvözölhettünk az alkotó történészek között. Résztvétele azt is jelezte, hogy a magyar történetírásnak, alapvető megújulása közben, van egy egészséges folytonossága is. E budavári témához néhány, a hadjáratokkal és azokban a magyar katonák részvételével foglalkozó más előadás is kapcsolódott.

A többi előadáshoz a fent említett, két nagyobb témakör egymásutánjában szeretnék néhány reflexiót fűzni. Tehát előbb a belső viszonyok, a népesség, a gazdasági-társadalmi struktúra, majd pedig a nemzetközi, politikai tendenciák problémáihoz. Megfigyelhettük, hogy e konferencián ez utóbbiakkal több, az előbbiekkal kevesebb előadás foglalkozott. Azt is megfigyelhettük továbbá, hogy mindkét nagyobb témakörben több volt a visszatekintés, nemegyszer egészen a 16. századig – ami persze szintén a mérleg elkészítéséhez tartozik – és kevesebb a tulajdonképpen itt tárgyalt időszak: a 17–18. század fordulója viszonyainak elemzése. E téren nyilvánvalóan még sok tennivalónk maradt.

A népesség számának alakulását illetően az újabb kutatások ellenére sem kevés még a bizonytalanság. Ez – a protostatistika problematikus voltát ismerve – nem is egészen meglepő. A források hiányosak, töredékesek, és egyébként is – mint a különböző, eltérő szinten mozgó összeírások – rendszerint más, így főleg adózási célból készültek. Részben ez magyarázza, hogy némileg az itt elhangzott előadások eredményei is eltértek egymástól. Dávid Géza igen alapos, értékes elemzést nyújtott az idevágó 16. századi török forrásokból. A 16. század eleji népességet Szabó István kutatásai nyomán mintegy 3,5 millióra becsüli – vagyis kevesebbre, mint egykor a Magyar Művelődéstörténetben (II. 1939.) Mályusz Elemér, aki szerint Magyarországon a 15. század végén 4 millió ember élt. Dávid arra jut, hogy 1580 körül is mintegy 3,5 millióval számolhatunk – vagyis a szaporulat hiányzik, pedig a délvidéken máris mutatkozott bizonyos etnikai eltolódás. Ekkor azonban még mindig a nagy pusztulások periódusai: a 16–17. század fordulója (a Tizenötéves háború) és a 17. század második fele előtt vagyunk. Ezt az 1580 utáni, hosszú időszakot Dávid nem elemzi közelebbről, viszont átveszi néhány újabb történeti statisztikai tanulmánytól azt a feltevést, hogy a 18. század elején a népesség 4 millió körül mozoghatott. Lehet, hogy a népesség a nagy pusztulások ellenére abszolút számban növekedett? Annak idején Acsády Ignác az 1715–1720-i országos összeírás hiányos anyaga alapján a népességet mindössze 2,5 millióra becsülte. Azóta már többen rámutattak, hogy ez a szám túl alacsony, mert Acsády bizonyos tényezőket nem vett figyelembe. Újabban viszont egyes szerzők abból indulnak ki, hogy a II. József által elrendelt népszámlálás (1784–1787) adatai szerint a „magyar korona országainak” területén (Horvátországgal, Erdéllyel együtt) összesen mintegy 9,2–9,5 millió ember élt. Arra hivatkozva tehát, hogy a természetes szaporodás az akkori egészségügyi viszonyok között 1720–1787 közt nem sokkal haladta túl a 2 milliót, és hogy a 18. századi külső – főleg német – betelepülők száma sem a 0,9 milliót (miért nem?) – deduktív visszakövetkeztetéssel legalább 4 millióra próbálták a 18. század eleji népesség számát felfelé kerekíteni. Be kell vallanom, egy kissé idegenkedem az ilyen deduktív következtetésektől a történelemben. Ennél mégis jobb, amennyire egyáltalán lehetséges, a forrásokra támaszkodnunk. A konferencia egy másik előadója, Szakály Ferenc alighanem reálisabban feltételezte, hogy az országnak 1500 körüli 3,5–4 milliós népessége a 18. század elején úgy csökkent 3–3,5 millióra, hogy közben máris jelentős etnikai változások mentek végbe, főleg a délszláv beköltözés következtében, tehát az eredeti, középkori magyar etnikum vesztesége még jóval nagyobb volt.

Az új Magyarország története nemrég megjelent III. kötetében (1985) Makkai László másként közelítette meg ezt a kérdést. Elsősorban ugyanis Szekfű Gyulát igyekezett cáfolni, aki, a két háború között írt összefoglaló műve megfelelő fejezetében – még Acsády alapján – drámai képet festett az igen nagy pusztulásról, a rabszolgaszedés és rabszolgakereskedelem következményeiről, sőt – részben – a kultúrtáj, így főleg az Alföld visszavadulásáról is. Az Alföld pusztá-jelleget, növényzetének, vizeinek alakulását ma már nyilvánvalóan másként látjuk. A lényeg azonban nem is ebben van, hanem az elvadulásban, amelyről például a Dunántúlon Makkai is beszél. Elég Franciscus Wagner egykorú leírását olvasnunk arról, hogy a visszafoglaló seregek mint vonultak olykor mellig érő bozótban, miközben itt meg

ott egykori helyeségek üszkös romjaira letek. A rabszolgaszedés pedig valóban, nagy mértékben megvolt. Újabban magyar fordításban is közzétették Hans Dernschwam egykorú, 16. századi beszámolóját arról, hogy a török csapatok mint hurcolták magukkal dél felé, az országból kifelé, nemcsak a férfiakat, hanem a nőket és gyermekeket is – az utóbbiakat a lovak hátán átvetett kosarakba kötve. Makkai persze joggal hivatkozik arra, amit Pest megyei levéltári adatok alapján mi is megerősíthetünk, hogy a falvak eltűnése, hosszabb-rövidebb időre, nem feltétlenül a lakosság pusztulását jelezte, hanem gyakran csak elmenekülését, erdők, vizek, mocsarak oltalmába, a fenyegető hadak elől. De azt már némi túlzással állítja, hogy a pusztulás, bár nagy volt, „aligha szorította” a lélekszámot a Mátyás-kori mintegy 4 millió alá, s így hát a népesség a török időkben csak természetes szaporulatát veszítette el. Saját állításával ellentétben egyébként utóbb Makkai is a magyar népesség nagy megfogyatkozásáról beszél Erdélyben, és azt is leszögezi, hogy a Dunántúl népessége a 15. század végi 900 ezerrel nem 300 ezerre csökkent, mint Szekfű feltételezte, hanem „csak” 700–800 ezerre. Tehát mégis csökkent. Most, e konferencián, Káldy-Nagy Gyula előadásában egyebek közt megállapította, hogy csak az 1683-i török hadjáratral járó pusztulás mintegy 100 ezer emberébe került Ausztriának. S akkor hány emberébe kerültek Magyarországnak a 16–17. század ismétlődő hadjáratai és szinte szüntelen harcai? A forrásadatok azt látszanak jelezni, hogy Magyarország középkor végi népességének, főleg a déli és középső sík tájak és a belőlük szétágazó folyóvölgyek magyar etnikumának meglehetősen nagy százaléka elpusztult. Ez mindenestre olyan kérdés, amelyet ideje volna komplex módszerekkel újra, alaposan megvizsgálnunk.

Ami a gazdasági-társadalmi viszonyokat illeti, azok a történészek, akik Magyarország nyilvánvaló – és a korábnál is egyre nagyobb – lemaradását egyszerűen a török hódítás következményének tekintették, nyilvánvalóan tévedtek. Elég itt arra utalnunk, amit a gazdaságtörténészek e keleti peremzóna késő feudalizmusáról, az előnytelen nyugat-keleti munkamegosztásról megállapítottak Európa gazdasági rendszerén belül, és egyben az ipari, városi, polgári fejlődés megtorpanásáról. A mezőgazdaság – s ezen belül főleg az állattenyésztés – domináns szerepét az egykorú Magyarországon nem a török hódítás idézte elő, legfeljebb módosította, vagy éppen végletessé tette. Inkább a mennyiségi változás, a veszteség volt jelentős.

A második világháború után akadt szerző, Majláth Jolán, aki egy sajátos, éppen ellenkező felfogást próbált képviselni. (A török hódoltság. In: Demokrácia és köznevelés. Bp. 1945). Elismerte ugyan, hogy a török hódítás nagy pusztulást hozott, de ezzel szembeállította, nagy pozitívumként, azt, hogy a török uralom alá került, központi, sík vidékekről a feudális urak, a rendi hatóságok kiszorultak, menekülni kényszerültek, ami elősegítette az olyan nagy agrártörmörölések, mezővárosok, mint Nagykőrös, Cegléd, Kecskemét paraszt lakosainak „cívis” polgári fejlődését. A török birodalom ugyanis szerinte fejlettebb „gazdasági organizmust” képviselt és ültetett át, mint a magyarországi feudális rendszer volt. Ez a magasabb szintű török feudalizmus, igaz, „felületesebb” volt, de éppen ezért „hamarabb kapitalizálódott”, mint ahogy ez a jelenség „az európai társadalmakban” jelentkezett. A valóságban persze ez egyáltalán nem így történt. Az európai feudalizmus rendszere – még kelet-közép-európai, szerényebb kiadásában is – már a 16. században fejlettebb volt

a török szervezetnél. Magyarország a török támadásnak az utóbbi túlereje miatt nem tudott sikerrel ellenállni, már csak azért sem, mert a rendi politikai struktúra akadályozta az erők kellő összpontosítását. A 17. század végére pedig a török rendszer még jobban lemaradt Európa fejlődésétől. A visszafoglaló háborúk során ez egyebek közt abból is kitűnt, hogy a török seregek műszaki teendőit nem török, hanem francia tisztek irányították. A magyar feudalizmus hatalmi szervezete – mint egyebek közt a parasztok kétfelé adózása is mutatta –, nem vonult ki teljesen a török által elfoglalt területről. A mezővárosok pedig már korábban fejlődőben voltak, s állataiknak külföldi piacot találtak. A török hódítás alatt persze újabb nagy pusztákat szereztek az elpusztult, környező falvak területén, de ez a parasztság szempontjából sem tekinthető pozitív jelenségnek. Az értékelés arányai is sajátosak: az említett 3 mezőváros 1700 körül együttvéve mindössze 1100 családfőt képviselt. S a 17. század második felében egyébként is a hanyatlás jeleit mutatta. Szakály Ferenc előadása helyesen mutatott rá a török uralom alatti mezővárosok gazdasági szervező tevékenységének csökkenésére. Nem szólva arról, hogy az iszlám világban a keresztény parasztok e viszonylag jobb helyzetű „khas” mezővárosokban is alárendelt elemek, „hitetlen ebek” voltak, ahogy 1686-ban a budai basa nevezte őket. S ezen az alapvető tényen azok a paraszti műveltségre gyakorolt, egyébként sem jelentős török hatások sem változtattak, amelyekről Hofer Tamás gondos tanulmánya számol be.

A hódoltság falvai a 17. század második felében, tehát már a visszafoglaló háborúk előtt kezdtek mindinkább felmorzsolódní. A konkrét helyi részletvizsgálatok nem igazolják azt, amit Magyarország történetének 1952-ben közzétett, „rövid összefoglalása” fejtett ki arról, hogy 1686, vagyis Buda visszavétele után a Habsburg rezsim kizsákmányoló tevékenysége és a császári hadak garázdálkodása egyre fokozódott, lehetetlenné téve a termelő munkát, a nép mindinkább tönkrement, míg végül a telkükről elűzött, bujdosó parasztok fegyvert ragadtak a nemzeti függetlenségért. Ez a feltevés azt a sajátos történetiszemléletet tükrözi, amelyben – az ötvenes évekre jellemző módon – a dogmatizmus vegyült régi, romantikus nemzeti motívumokkal. A parasztnépre persze valóban igen súlyos terhek nehezedtek, hiszen hosszú háború folyt, nagy seregekkel, amelyeknek egy elmaradt, elpusztult országban kellett bázist, ellátást lenniök, a nép kemény követelésekkel találta szemben magát és nem kevés bántalmazást kellett elszenvednie. 1686-ban az alföldi mezővárosok egyszerre mindkét féltől: a budai basától és a Szolnokig előnyomult császári hadaktól kapták az akasztófa rajzával díszített fenyegető, követelő leveleket. Ehhez járult az a politikai motívum is, amelyről alább még szó esik: hogy Magyarországot a császáriak szinte meghódított területként kezelték, lakosait pedig nemegyszer ellenséges, lenéző bánásmódban részesítették. De fokozódó felmorzsolódásról mégsem beszélhetünk. Az adatok, éppen ellenkezőleg, a nehéz viszonyok közt is bizonyos erősödést jeleznek. A katonai nyomás igen súlyos volt 1696-ig, korlátozottabb 1701-ig, majd egyre csökkent. Az adóterhek nem növekedtek nagyobb mértékben. Új jelenség e téren inkább az volt, hogy I. Lipót 1698. december 24-i pátense szerint a hadiadó egy részét ezentúl a birtokos nemeseknek kellett földesúri jövedelmeik arányában fizetniük, míg az „egyszerű, armális nemeseknek”, legnagyobb elkéseregésükre, a jobbágyokkal együtt kellett adózniok. Pest megyében, amelyről eléggé használható számszerű adatok maradtak, a lakott, illetve újjáépült helységek

száma 1695 és 1699 közt 110-ről 118-ra, 1703-ban már 140-re nőtt. Az adózó családok (paraszti háztartások) száma 1699–1703 közt 7209-ről 8139-re, a jobbágyok ígás marháinak száma pedig 12,5 ezerről 17,5 ezerre emelkedett. Tönkremenés helyett inkább lassú regenerálódásról beszélhetünk tehát, amelynek során már az északi, sűrűbben lakott vidékekről való leköltözés és a külső betelepítés folyamata is megindult.

Az is figyelmet érdemel, amiről itt nem sok szó esett, hogy a 16–17. század hosszú, háborús periódusa a társadalomban elkerülhetetlenül előidézett bizonyos módosulásokat, esetleg torzulásokat. Ilyen volt például a népsűrűség egyenetlen megoszlása. Az épebben maradt északnyugati peremzóna és a sokhelyt szinte néptelenné vált délkeleti területek különbségei csak fokozatosan kezdtek a 18. század folyamán kiegyenlítődni. Ilyen jelenség volt továbbá az is, hogy a hosszú háborúk, amelyek annyi embert tettek földönfutóvá, a nemzedékek során elősegítették olyan társadalmi elemek létrejöttét, amilyenek „normális” viszonyok közt nem igen találhatóak, fegyverforgatásból élve a békés termelő munkából többé-kevésbé kiszakadtak, és az új viszonyok közé nem nagyon tudtak, nem is nagyon igyekeztek beilleszkedni. Nem kis részben az ilyen elemek: a volt végvári katonák, hajdúk, nincstelenné vált parasztok, kisenemesek soraiból kerültek ki előbb Thököly, majd a császári sereg magyar katonái.

Átérve a politika problémáira, először is azt kell jelezni, hogy ezek eltérő megítélésében nagy mértékben kifejeződtek a társadalom ellentmondásai. S itt nemcsak a jobbágytömegek és kiváltságosok alapvető ellentéteire gondolunk a késő feudális társadalomban, amelyekhez hozzájárult a kiváltságosok sorain belül a közneemesek és nagybirtokos főnemesek közti járulékos ellentét, vagy éppen a „vitélő” katonaelemek igyekezete arra, hogy a kiváltságosok alsó rétegeiben megkapaszkodjanak. Ezek mellett ugyanis figyelembe kell vennünk a katolikusok és protestánsok konfliktusát. Azután az európai fejlődés szempontjából korszerűbb, de itt kívülről és nemezszer torzult formában jelentkező abszolutizmus, illetve az elavultabb, anarchikusabb, de itt a „nemzeti” önállóságot is védő rendiség küzdelmeit. S mindennel együtt a Habsburg hatalom híveinek és ellenfeleinek ellentétét. Ez részben – nem teljesen – megfelelt annak az ellentétnek, amely a török orientáció híveit és ellenfeleit állította szembe egymással, bár itt meg kell jegyeznünk, hogy itt az elválasztó vonal inkább az erőviszonyok szerint módosult. A magyar politika képviselői ugyanis főleg a török elleni védelem biztosítása érdekében lettek a Habsburg birodalom hívei, illetve próbálkoztak, féltükben, török orientációval olyankor, ha ezt a védelmet a Habsburg birodalom nem tudta vagy nem akarta nekik megfelelő mértékben megadni. Ez magyarázza, hogy egyes csoportok vagy éppen személyek hol az egyik, hol a másik tendenciához kapcsolódtak, hiszen mindkettő egyazon probléma megoldásának alternatívája volt. Mindez az egykorúknál sokban érthető. Ha azonban valaki utólag próbálja magát az egykori ellentétek bármelyik oldalával egyszerűen azonosítani – amire szintén idézhetnénk példákat –, akkor fogalmazhat apológiát, sérelmi listát, vádiratot, lehetőleg emóciókkal színezetten, de aligha lesz képes a történeti múlt teljes képét a maga komplexitásában megragadni. Főleg, ha Magyarországot nem a Habsburg Monarchia és az európai állam-

rendszer mechanizmusának feltételei között, a maga valódi helyén veszi szemügyre, hanem úgy tekinti, mintha sziget lett volna valamelyik óceánon.

A múlt reális megismerését nem kis mértékben akadályozták későbbi korok olyan tendenciái, amelyek saját, eltérő politikai problémáikat visszavetítve próbálták megítélni és persze módosítani e korábbi időszak történetét. Olykor önkéntelenül, de nemegyszer saját politikai céljaik szolgálatában. A 19. század második felében, az 1848/49-i szabadságharc leverése után, a magyar nemesi-polgári rétegek – érthető módon – Ausztriát tartották fő ellenségüknek, meg a cári Oroszországot. Az utóbbival szemben álló, amúgy is egyre gyengébb török birodalmat pedig – a régi hagyományoktól eltérően – olyan ártalmatlan, sőt barátságos államalakulatlak látták, amely befogadta Kossuthot és menekülő társait. Így azután nem egy történész e szempontból ítélte meg visszamenőleg – tévesen – a 16–17. századot is. Utóbb, az első világháború és Ausztria–Magyarország felbomlása után, Szekfű Gyula, már idézett Magyar történetében visszatért a török hódítás hangsúlyozottan negatív értékeléséhez. Bár akkoriban is akadt, aki, mint Takáts Sándor, a maga színes adalékaiban valamiféle idillikus lovagi tornává színezte át az egykori elkeseredett és nemegyszer könyörtelen török–magyar harcokat. Annak elég naiv példajaként pedig, hogy a politika mint szeretné a múltat a jelen szempontjából módosítani, hadd idézzem itt 1943-ból Ullein-Reviczky Antal esetét, aki hivatalból, bizalmasan felszólított bennünket, történészeket, hogy hagyjunk fel a törökök 16–17. századi magyarországi szerepének negatív bemutatásával, mert Törökországgal az adott helyzetben, a második világháború idején, jó kapcsolatokat kell kiépítenünk. Állásfoglalásomat, amelyen változtatni ma sincs okom, akkoriban nyomtatásban is rögzítettem: „A mai magyar és török nép kapcsolatát nem érintheti az, hogy egykor két világ tragikus összecsapásának voltunk harcos szereplői. Nem emlékezünk arra, hogy az amerikai tankönyvekből kitörölték volna, vagy másként színezték volna a függetlenségi harcot és Washington emlékét az angol jóviszony kedvéért” – pedig ott jóval egyszerűbb esetről lett volna szó.

Szeretném hangsúlyozni, hogy a történetírásnak a múltat azért kell a maga valóságában feltárnia, hogy arról pontos, megbízható információt tudjon nyújtani, és nem pedig azért, hogy ezt az eszközt emóciók, gyűlölködés szíttására használja fel. Sőt, az egykori tragikus összecsapások történelmi okait feltárva a megbékélést is elősegítheti. Nagyon is sokra értékelhetjük azt a modernizációs törekvést, amely a jelenkori Törökországot oly mássá tette, mint amilyen Szulejmán szultán birodalma volt. Sőt a múltat illetően is elismerhetjük nemcsak a Budát védő Abdurrahman bátorságát, hanem, mint történelmi teljesítményt, annak a félelmetes hatalomnak a kiépítését is, amelyet akkoriban Oszmán Birodalomnak neveztek. De emiatt még nem fogjuk az egykor ránszakadt katasztrófát, a török agressziót és hódítást utólag kedvező színekkel átfesteni. Mint ahogy mi is hiába próbálnánk a bolgár történészeket rávenni arra, hogy pozitívumnak tekintsék a magyar Thököly Imre ottani működését 1688–1694 között, magyarországi fejedelemségének bukása után, amikor a szultán szolgálatában vérbefojtotta a bolgárok szabadságmozgalmát. Minden olyan kísérlet, amely valaminő politikai taktika kedvéért a múltat utólag módosítani próbálja, nemcsak a történelmet torzítja el, hanem végső fokon károsan hat vissza az adott ország politikai kultúrájára is. Az a koncepció, hogy Magyarország történetének fő

vonulata, legnagyobb problémája a 16. század óta négyszáz éven át a Habsburgok ellen vívott szüntelen harc volt a nemzeti függetlenségért, először 1943-ban, Mód Aladár tollából, egy olyan könyvben nyert határozott kifejtést, amely jó szándékból, ha nem is reálistan, a hitlerizmus ellen akarta e példával a nemzeti függetlenség védelmét elősegíteni. Utóbb, az ötvenes évek elején, a könyv újabb változataiban, ez már olyan elnyomó politika propagandájának lett eszköze, amely saját dogmatizmusát az egykori nemzeti romantika színeivel dekorálta a közvélemény könnyebb manipulálása érdekében. Itt az egykori Habsburg-birodalom a nyugati imperializmus jelképe lett.

A megszokott – és néha egy kissé már megkopott – ilyen vagy olyan érvek boncolgatása helyett hadd próbáljam meg ezt a kérdéskomplexumot azon eredmények felől meközelíteni, amelyet az 1985-i stuttgarti Nemzetközi Történettudományi Kongresszus alkalmából az európai kis államok fejlődési típusainak vizsgálata során próbáltunk megfogalmazni. A kis állam persze nem abszolút mértékben, hanem szomszédaihoz képest gyengébb, vagy kicsiny. S míg egy nagyhatalom biztonságát elsősorban saját súlya, belső ereje garantálja, addig a kis állam biztonsága elsősorban külső, nemzetközi tényezőktől függ. Mivel pedig ez utóbbiak hatása Európa államrendszerében az adott viszonyoktól (időtől, tértől) függően többféleképpen érvényesülhetett, a kis államoknak is több típusa keletkezett. Az első típusba azok sorolhatók, amelyeket a nagyhatalmak bizonyos feladatokra, ütközőnek, gátnak használtak, s amelyek ennek következtében pozitív külső tényezőkkel rendelkeztek. Ez például Svájc esete, amely jóval azelőtt kapott nemzetközi garanciákat, hogy mint Bundesstaat 1848-ban létrejött. A második típust változó jellegű külső tényezők jellemezték: ez például a német és az olasz kis államoké, amelyeknek a nemzetközi politika hosszú időn át külön létezését, majd a 19. században egyesítését tette lehetővé. Végül a harmadik típus sorsát nagy mértékben olyan integráló külső tényezők befolyásolták, amelyek – éppen a 16. század óta és éppen Európa közép-keleti zónájában – nagyobb, összetett, soknemzetiségű politikai keretek kialakulását segítették elő. Ez a tendencia arra irányult, hogy e zóna kisebb-nagyobb országait, népeit, vagy legalább egy részüket, összetett monarchiák, dinasztikus birodalmak keretében fogja össze. Ezt a tendenciát főleg szomszédos hatalmak képviselték, de olykor, többféle változatban, reagálásként, védelmi vagy más megfontolásból, maguk a közvetlenül érdekeltek is.

Magyarország eredetileg, a középkor végéig, nem a „kis”, hanem inkább a viszonylag erősebb államok, ha nem is a nagyhatalmak közé tartozott. Hiszen a Hunyadi-ház a 15. század végén még a Jagellókkal és a végül felülkerekedő Habsburgokkal próbált riválizálni abban, hogy melyikük vezetése alatt alakul ki majd a török nyomás alatt Kelet-Közép-Európában integrálódni kezdő új, nagyobb, összetett monarchia, amelynek előzményeit a Magyarország, Csehország, Lengyelország és Ausztria közt különböző változatokban már korábban létrejött dinasztikus uniók képezték. Tegyük hozzá, hogy a sikerre inkább a töröktől távolabb eső és gazdaságilag fejlettebb területeket kézben tartó Habsburgok számíthattak. Magyarország a 16. század elején, másfél évszázados küzdelem után, egyedül már saját védelmének költségeit sem bírta el, 1526-ban pedig döntő vereséget szenvedett, s darabokra törve a „kis államok” pályájára sodródott. Semmi jele annak, hogy a magyarok – vagy e

zóna más népei – függetlenségüket, állami önrendelkezésüket kevésbé szerették volna, mint mondjuk a svájciak. Lehetőségeik választéka volt inkább különböző. Tekintve, hogy a lehetséges főbb változatokat egyrészt az Oszmán birodalom, másrészt a Habsburg Monarchia képviselte, máris felmerül az alternatívák jellegének, minőségének kérdése is.

A Habsburg-hatalom akkor, a 16. század elején, a dinasztikus uniónak, a kialakuló összetett monarchiának, vagyis a török hódítással szemben egyetlen létező védelmi formának volt várományosa, tetszett vagy nem tetszett ez bárkinek. Magyarországnak, ha a török fenyegetéssel szemben egymagában gyenge volt, ezzel is komolyan számot kellett vetnie. S ezt végig gondolva azt is felismerhetjük, hogy a Habsburg-változatnak is több alternatívája volt. Az egyik, hogy Magyarország, az új unióba egységes, integer országként kerül, amely, jelentőségénél fogva, szavát a nagyobb kereten belül is megfelelően érvényesítheti. A másik: hogy az új unióba az országnak csak egy része, töredéke kerül, amely éppen ezért jóval függőbb helyzetbe jut. A Habsburg-változat veszélye ugyanis nem az volt, hogy agresszív, nagy erővel próbálja Magyarországot megszerezni, hanem, éppen ellenkezőleg, az, hogy a kiéleződő francia rivalitás – és részben a helyi ellenkezés – miatt *nem* lesz elég erős és hatékony ahhoz, hogy az egész országot megszerezze, s így csak annyit tud magának belőle biztosítani, amennyire, előtérként, saját közvetlen védelmére szükség van. A végeredményt persze ismerjük. Magyarország, ha széttörve is, mint királyság, önálló államként megmaradt. S így lényegesen többet képviselt, mint egykor Belgrád, a török által elnyelt szerb állam utolsó maradványaként, 1521-ig a magyarok kezén. Mert Magyarország számára végül még ez az alternatíva is elképzelhető volt.

De nézzük, a másik oldalon, az Oszmán birodalmat. A török alávetési politika, amely korábban, a Balkánon, másutt is szakaszosan, fokonként érvényesült, Magyarország esetében ekkor ért el ahhoz a fázishoz, amelyben a szomszédos, déli országokban már alkalmazott függőségi formák közt választhatott. Ilyen volt egyrészt a közvetlen megszállás, a hódítás, amelyet a török általában a támadás fő irányába eső, a hadszíntérhez közelebb fekvő vidékeken alkalmazott, így legutóbb Szerbiában, amelynek esetét most Hegyi Klára mutatta be. Ilyen volt másrészt, valamivel kedvezőbb változatban, a vazallus állapot, vagyis a szultán kegyétől függő, viszonylagos önállóság, amilyen a valamivel kevésbé exponált fekvésű vidékeken alakulhatott ki, így a román fejedelemségekben. Mivel azonban Magyarországnak a fronttól távolabb csak a keleti része: Erdély esett, ettől nyugatra pedig már az exponált, frontközeli rész terült el, eleve valószínűtlen volt, hogy Magyarország a török oldalán, vazallusként, területi egységét megőrizheti. Már csak azért is, mivel a Habsburg hatalom nyilván nem nézheti mindezt tétlenül, hanem mindenképpen azon lesz, hogy saját védelmét legalább egy jókora előtérrel biztosítsa. Minden olyan elképzelés tehát, mintha Magyarország a szultán mosolygó kegyéből, több-kevesebb önállósággal, az Oszmán birodalom szárnyai alatt, épségben, egységes államként fennmaradhatott volna, nyilvánvalóan az irreális ábrándok közé sorolható. Nem is szólva arról a megalapozatlan feltevésről, mintha Szulejmán szultán bármi ilyen érdemleges ajánlatot tett volna Magyarországnak. Mindezt közelebbről, forrás szerűen elemeztük e problémák vizsgálatá során. (Magyar külpolitika Mohács előtt. 1978).

Itt kell köszönetünket kifejeznünk Veinstein úrnak. Előadásában ugyanis ő két érdekes dokumentumot ismertetett, amelyben Szulejmán szultán, illetve Ibrahim nagyvezér utólag az Oszmán birodalom Magyarországgal szembeni politikájáról nyilatkozik. Ezek hasznosan kiegészítik Ibrahim más nyilatkozatait (1529, 1533), amelyeket irodalmunk már korábban feldolgozott. Mindezek a nyilatkozatok valóban igen jellemzően mutatják, hogy a Porta a maga hódító politikáját miféle érvekkel próbálta szfnezni, indokolni. Ezzel természetesen egyetértünk. De ezek a nyilatkozatok mind megegyeznek abban is, hogy a tényeket elcsavarják, összekeverik, vagyis forrásként teljesen használhatatlanok arra, hogy belőlük a szultán tényleges hódító politikáját, annak valódi indokait, a török–magyar viszony realitásait megismerjük. Ez világosan kiderül az újabb kritikai irodalomból, amely a megalapozatlan, hiszékeny feltevésekkel már leszámolt.

Érdeemes viszont a Habsburg Monarchiához tartozó magyar királyság helyzetét a kis államok problematikájának szemszögéből szemügyre vennünk. Így az olyan eltérő magatartási formákat és mozgási pályákat, amelyek az egyik oldalon a saját politikai intézményeihez, hagyományaihoz, önállóságához ragaszkodó Magyarországot jellemezték, a kisebb kört a nagyobb körön belül, a másik oldalon pedig a Habsburg-birodalom központi vezetését. S persze a kettő viszonyát. Aligha meglepő, hogy e bonyolult mechanizmus működése – enyhén szólva – nem mindig volt zavartalan. S itt ne pusztán a külön, speciális, járulékos okokat vegyük figyelembe. Ilyen volt például a „kívülről” behatoló abszolutizmus és a rendiség ellentmondásos jellege, hiszen a rendiség elavult volt és nemegyszer anarchikus, de az állami önállóságot is védte a birodalmon belül. A szinte állandósult háborús állapot is nehezítette a dolgokat. Az alaphelyzet ellentmondása azonban az volt, hogy ha a kis állam meg akarta őrizni önállóságát és politikai identitását, akkor mind a veszélyesnek ígérkező konfliktust, mind pedig az önfeladást, a teljes behódolást el kellett kerülnie. A megoldást – főleg a feudális rendszer nehezen szervezhető viszonyai között – az is nehezítette, hogy mindkét kör elkerülhetetlenül másként, eltérő szintről ítélte meg a nemzetközi és hazai politika dolgait. Magyarország számára – hogy csak egy példát idézzünk – a török elleni közvetlen védelem volt a legfontosabb. A birodalom vezetése számára viszont legalább ilyen fontos, sőt időnként még fontosabb volt a francia–Habsburg hatalmi rivalitás és háborúk roppant tétje is.

A surlódások olykor ellenséges magatartást is kiválthattak mindegyik oldalon. Így történt ez például a 17. század második felében, utolsó évtizedeiben. A kor legjelentősebb katonai–politikai vezető egyénisége, Zrínyi Miklós, már a század derekán felismerte, hogy a török Magyarországról kiűzhető. S arra számított, hogy a várható nemzetközi akcióban a magyar haderő és politika önálló, sőt kezdeményező szerepet vihet. Vagyis pozíciója ismét megjavul. Utóbb azonban, Thököly Imre magyar csapatai 1683-ban, éppen ellenkezőleg, a Bécs alatti katasztrófa felé vonuló oszmán sereg segéderőit alkották. Igaz: a magyar csapatok, egyének, sokan, hamar átállottak és nem kis erőfeszítés és áldozat árán mégis részt vettek a visszafoglaló háborúban. De nem egy olyan önálló magyar politikai és katonai akció képviselőiként, amilyenre Zrínyi gondolt. A győztes Habsburg hatalom pedig hajlamos volt a magyarokat levert, megbízhatatlan, „rebellis” ellenfélként, országunkat pedig szinte meghódított tartományként kezelni. Magyar kutatók persze joggal mutat-

tak rá például az egykorú propaganda farizetizmusára: hiszen nemcsak Magyarország, de még Thököly sem volt a „kereszténység ellensége”. Benczédi László, e korszak kitűnő ismerője, aki a legalaposabban vizsgálta át az egykorú levéltári forrásokat, különböző újabb írásaiban és jelen előadásában már úgy foglalt állást, hogy 1681-ig Thököly Habsburgok elleni mozgalmának voltak pozitív vonásai, eredményei, de 1682-ben már végzetes, tragikus hibát követett el, amikor a szultántól elfogadta a külön északi fejedelemséget, aminek következtében Magyarország immár nem három, hanem négy részre szakadt. Ezzel az állásponttal lényegében véve egyetérthetünk, ha nem is hisszük azt, hogy Thököly vette rá a törököt a Bécs elleni támadásra, s így, akaratlanul, jóvá tette hibáját. Mindenesetre tény, hogy Thököly fejedelemsége teljesen az oszmán hatalomtól függött, annak uralmát támogatta, s ez utóbbival együtt el is kellett buknia.

Persze akkor s azóta a történetírásban is nemegyszer felmerült a kérdés: nem volt-e jogos, érthető és indokolt, hogy Thököly a bujdosók élén fegyvert fogott, miután Bécs az 1670-es évek elején Magyarországon elnyomó módszereket, politikai és ideológiai, vallási erőszakot alkalmazott? S nem volt-e már előzőleg is jogos és érthető, ha magyar főnemesi és nemesi vezetők Habsburg-ellenes összeesküvéssel próbálkoztak, miután Bécs nem igyekezett Magyarországot és Erdélyt az újabb török bosszúhadjáratok ellen megvédeni, sőt 1664-i győzelme után is olyan szégyenteljes békét kötött, hogy a kis Magyarország még védtelenebbé vált, mint korábban? A válasz e kérdésekre tulajdonképpen mind igenlő lehetne, ha a politikában s utóbb a történetírásban a felháborodás, az elkeseredés jogosságát egyszerűen a realitások felismerésével lehetne azonosítani. Magában véve e reagálások egyenként mind indokolhatók, csak a folyamat egésze nem. A hosszú megpróbáltatások és az újabb sokkhatások következtében a magyar politikai vezetőrétegek realitásérzéke kezdett felőrlődni. Elkeseredett félelem és bizonytalanság vett rajtuk erőt, hogy a Habsburgok ellenük vannak és nem tudják őket megvédeni. És ezért részint sértettségből, főleg pedig félelemből, a török felé próbáltak hajolni. Így aztán újabb retorziókat kellett elszenvedniök, az akciók és ellenakciók e reménytelen dialektikája közben.

E feszültségek ellenére Buda és Magyarország felszabadítását örömmel fogadta a magyar közvélemény. Ez Várkonyi Ágnes előadásából is kitűnt. A nagyon kedvezőtlen politikai pozíciót, amely Magyarországnak a Habsburg Monarchia struktúráján belül, a 18. sz. küszöbén jutott, mégis egy újabb Habsburg-ellenes erőfeszítés: II. Rákóczi Ferenc szabadságharca javította meg, amely azonban a korábitól, Thökölyétől, éppen lényeges vonásaiban különbözött. Ugyanis nem a szultán kegyétől függött, nem a török uralmat akarta visszaállítani, hanem a Habsburg Monarchia belső szerkezeti hibáit kérdőjelezte meg. Magyarország teljes függetlenségét, amelynek kimondására egyébként is csak az indulás (1703) után négy évvel szánta rá magát, az adott nemzetközi helyzetben, kellő hazai és külföldi erőforrások híján, nem vívhatta ki. De mégsem volt hiábavaló kísérlet, mert – ha nagy áldozattal is – Magyarországnak a Habsburg Monarchián belül a korábitól valóban jobb beilleszkedést, kedvezőbb pozíciót, több önállóságot biztosított.

Mindent összevéve, a nehézségeket is mérlegelve, azt kell mondanunk, hogy Buda visszavétele és az ország felszabadítása olyan történelmi jelentőségű, pozitív

fordulat volt, amely Magyarország gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális, nemzeti fejlődése számára, mind a korábinál, mind a tovább is török uralom alatt maradó, balkáni népekénél jóval kedvezőbb feltételeket biztosított, s ezzel lehetővé tette az új szakaszban, a fokozatos újjáépülést és felemelkedést.

Végezetül pedig, térjünk még egy pillanatra vissza Budához, és a visszafoglaló hadjáratokhoz. Álljunk meg és tisztelgünk azok emléke előtt, akik a felszabadító seregeket vezették, és akiknek nevét illő e városban megörökítenünk, és azoké előtt, akik sokan, németek, más külföldiek, magyarok, mintegy ötvenezren, életüket áldozták egy európai jó ügy érdekében. De még, búcsúzóul, az elesett ellenfelek emléke előtt is, az emberi megbékélés és kiengesztelődés jegyében.